

BRABANTADVIES

Samen werken aan een mooie leefomgeving

Onderdeel Advies Bouwstenen voor Omgevingsvisie

**KANSEN VOOR KWALITEIT
VAN SAMENLEVEN**

Samen werken aan een mooie leefomgeving

‘Een veilige, duurzame en gezonde leefomgeving’, waarin mensen ‘met plezier wonen, werken en recreëren’: dat zijn de ambities voor de Brabantse Omgevingsvisie. Volgens BrabantAdvies kan de Omgevingsvisie de kwaliteit van samenleven in Brabant een belangrijke impuls geven. Door bij ruimtelijke veranderingen te investeren in een groene en uitnodigende omgeving. En door ervoor te zorgen dat mensen meedoen bij de inrichting van hun eigen leefomgeving. Dat vraagt om een andere rol van de overheid. Kom niet bij voorbaat met oplossingen van bovenaf, maar zoek samen met de lokale gemeenschap naar antwoorden. Formuleer ambities en laat mensen zelf aan het roer staan van oplossingen die zij bedenken voor hun eigen leefomgeving.

1 Omgeving: de plek waar het leven wordt geleefd

De fysieke omgeving is de plek waar het leven van mensen – wonen, werken, ondernemen, ontmoeten en recreëren – plaatsvindt. De inrichting van die ruimte bepaalt in belangrijke mate het functioneren van de samenleving. Een gebouw, het dorp, de stad, het landschap helpen bij een gevoel van geborgenheid en betrokkenheid; een plek waar mensen zich thuis voelen, elkaar kunnen ontmoeten en met elkaar samenleven.

De leefomgeving, of verandering daarvan, kan ook gevoelens van onveiligheid en onzekerheid oproepen. Met andere woorden: de (beleving van de) fysieke omgeving heeft invloed op de wijze

waarop mensen met elkaar (kunnen) omgaan. De straten, de buurt en de levendigheid van die plekken vormen de sociale infrastructuur van mensen. De inrichting van het landschap, de fysieke openbare ruimte, de inrichting van gebouwen, wijken en steden: er liggen talrijke kansen om juist vanuit de fysieke leefomgeving een positieve invloed te hebben op de kwaliteit van samenleven in Brabant. De inrichting van de openbare ruimte met veel groen kan stimuleren dat mensen elkaar ontmoeten.

2 Noodzaak: investeren in 'thuisgevoel' van Brabanders

Wereld in (multi)transitie: Brabant verandert

Onze samenleving bevindt zich in een multitransitie. Op veel terreinen, van energie, landbouw, zorg tot democratie, zijn veranderingen in een rap tempo gaande. De ingezette trends van digitalisering en robotisering hebben grote invloed op onze leefpatronen: op bijvoorbeeld arbeidsmarkt, mobiliteit en de wijze waarop we zorg (thuis) organiseren. Aan wonen en werken worden andere eisen gesteld. Het internet zorgt ervoor dat onze wereld kleiner wordt en onze mogelijkheden om met anderen samen te leven groter. Delen wordt het nieuwe bezit.

Met Brabant en Brabanders gaat het gemiddeld genomen goed. De verschillen in de samenleving nemen echter toe qua economische ontwikkeling, achterstandsproblematiek en sociale veerkracht. Er ontstaan hierbij gescheiden circuits van verschillende groepen. Dit ondermijnt het empathisch vermogen van mensen en het gevoel van verbondenheid met de gemeenschap. Dit vormt een risico. Want als je niet meer ziet of hoort hoe de ander leeft en denkt, kan de afkeer voor de ander groeien. In dit licht benoemen we ook de problemen van criminaliteit in Brabant en op persoonlijk vlak vereenzaming. Er is urgentie om te investeren in mensen, in (de lokale) gemeenschappen, het 'samen-gevoel' en ontmoetingsmogelijkheden.

Deze urgentie sluit aan bij "Brabant verbindt", een van de hoofdlijnen van het huidige bestuursakkoord. In onze ogen gaat het daarbij (ook) om versterking van de kwaliteit van samenleven en het voorkomen dat scheidslijnen tussen groepen Brabanders groter worden. We zien vormen van ruimtelijke segregatie ontstaan waarbij inkomen, opleiding en religieuze en/of culturele achtergronden belangrijker zijn voor de mogelijkheden om ergens te wonen, te werken en te recreëren dan de persoonlijke voorkeuren voor bijvoorbeeld een

bepaald woonmilieu. Op alle ruimtelijke niveaus zien wij deze ontwikkelingen die de 'verbinding' tussen Brabanders onder druk zet: binnen steden, binnen stedelijk gebied als ook tussen stad en landelijk gebied. Het is niet zomaar aan te geven wat je daar als provincie mee kunt. Hoe je voorwaarden creëert voor verbinding tussen jong en oud, boeren en burgers en autochtoon en allochtoon op domeinen van de ruimtelijke inrichting zoals wonen, voorzieningen en bedrijventerreinen. Bijvoorbeeld door de woningmarkt voldoende toegankelijk en betaalbaar te houden, ook voor mensen met een klein inkomen. Of door bij de aanpak van de opvang van vluchtelingen bewust te kiezen voor kleinschaligheid, regionale c.q. lokale opvang en spreiding over Brabant. Ruimtelijke veranderingen verbonden met complexe transities als energie, kanteling van de zorg, verduurzaming van de veehouderij, leegstand op het platteland en in de stad, kunnen daarbij helpen door mensen vanaf het begin te betrekken.

Steeds meer medelanders bedenken eigen oplossingen voor wonen, werken, samen leven en samen zorgen. Mensen willen kleiner wonen en hebben de behoefte om samen te wonen en elkaar te helpen. Vanzelfsprekend denken we ook aan de noodzaak om minder fossiele brandstoffen te gebruiken en de CO2 uitstoot te beperken. Daarnaast komen in Nederland per dag ongeveer vijf boerderijen leeg te staan. De verwachting is dat dit aantal nog zal groeien de komende jaren en dat het per erf om steeds grotere gebouw volumes gaat. In Veldhuis (Noord-Holland) is een aantal mensen daarom het initiatief "erfdelen" begonnen: samen wonen rond een erf in kleinschalige energie leverende woningen en gezamenlijk gebruik van een bestaande boerderij. Hun intentie: een sociaal, duurzaam en een vitaal platteland.

Veranderende verhoudingen, een andere overheid

Wereldwijd en ook in Brabant zien we een opmars van de 'doe-het-zelf-beweging'. Er ontstaan nieuwe samenwerkingsvormen, netwerken van burgers en zelfstandige ondernemers en coöperaties. Dit zijn voorbeelden van een participatiesamenleving, van een verschuiving in eigenaarschap die ook ten grondslag ligt aan de Omgevingswet. Van burgers wordt in toenemende mate verwacht dat ze zelf en met inzet van hun sociale netwerk vraagstukken het hoofd weten te bieden. Professionals richten zich meer op het vergroten en versterken van de sociale veerkracht van burgers en hun omgeving. Deze beweging vraagt van de overheid om meer als een netwerkpartner samen

te werken aan maatschappelijke opgaven zoals het begeleiden van demografische ontwikkelingen en ruimte te bieden aan initiatieven van onderop.

Ontwikkelingen in zorg en demografie vragen nieuwe vormen van wonen en samenleven. Vandaar onlangs de oproep van de Rijksbouwmeester om hierbij ontwerpkracht te mobiliseren. Want nog nooit waren er zoveel mensen 65 jaar en ouder en nog nooit woonden zo veel mensen alleen. In de zorg doet de overheid een stap terug en verwacht van de burgers meer zelfredzaamheid. Ook van ouderen en kwetsbare mensen in buurten waar de sociale structuur niet zo solide is. Mantelzorg is niet vanzelfsprekend. Veel 'nieuwe' senioren doen er zelf alles aan om gezond te blijven en zo lang mogelijk thuis te kunnen wonen; zij zijn gehecht aan hun plek. Toch is het voor hen soms knap lastig om zich in de vertrouwde buurt te handhaven. Tegen deze achtergrond zijn zorgprofessionals, ontwerpers en andere innovatieve denkers aan de slag gegaan met de toekomst van wijken. Het gaat daarbij om aanpassing van woningen. Want inmiddels bestaat veertig procent van de huishoudens uit één persoon, terwijl het merendeel van de naoorlogse woningen gebouwd is voor gezinnen. Het gaat ook om de inrichting van de openbare ruimte, om het bevorderen van sociale cohesie en het tegengaan van tweedeling in de samenleving. Om nieuwe vormen van wonen en samenleven een plek te geven. In leegstaande gebouwen van zorgorganisaties, kerken en ander maatschappelijk vastgoed liggen kansen voor nieuwe sociaal betekenisvolle plekken.

3 De kracht van Brabant

Kenmerken van Brabant zijn kleinschaligheid, veelheid van dorpen en middelgrote steden. Kleinschaligheid is vaak gekoppeld aan een sterk verenigingsleven, verbondenheid tussen mensen en gemeenschapsgevoel. En middelgrote gemeenten, met goede voorzieningen en met groen, scoren goed wanneer het gaat om het geluksgevoel (zie kader). Ook voelen mensen zich meer verbonden wanneer de groene ruimte groeit.

Woonomgeving van invloed op geluk

Uit geluksonderzoek van de Atlas Nederlandse Gemeenten van 2017 blijkt: gemiddeld genomen voelt ruim 87% van de Nederlandse bevolking zich gelukkig. Nederland staat hiermee Europees op de tweede plaats, net achter Denemarken. De meest gelukkige Nederlanders zijn hoogopgeleid, rijk, christelijk, getrouwd, 65-plus, zonder thuiswonende kinderen en zonder migratieachtergrond. Het minst gelukkig zijn laagopgeleide, gescheiden, 35- tot 64-jarige arbeidsongeschikten met thuiswonende kinderen, oorspronkelijk afkomstig uit een islamitisch land. Daarnaast is de woonomgeving zelf van invloed: plaatsen die goed openbaar vervoer, veel voorzieningen en betaalbare woningen bieden, hebben gelukkigere inwoners. Files en drukte zorgen weer voor minder geluk. Hetzelfde geldt voor hoge misdaadcijfers, vervuiling en sociaal isolement.

Ondanks deze relatief gunstige uitgangssituatie voor Brabant blijft het nodig te investeren in het wij-gevoel, in een veilige en uitnodigende omgeving. Essentieel daarbij is het bevorderen van het omgevingsbewustzijn van mensen, dat ze **samen werken** aan een gezonde, prettige en veilige leefomgeving, in dorp, wijk of stad. Dorpen, steden en wijken kunnen elkaar onderling versterken door samen de voorzieningen op het platteland op peil te houden. Het ene dorp heeft bijvoorbeeld een zwembad, het andere dorp zorgt dat de tennisvereniging blijft bestaan. Het is daarom belangrijk dat dorpen en steden investeren in hun eigenheid en hun lokale identiteit maar ook de samenhang zien met de bredere omgeving.

Ook bij ruimtelijke projecten is het belangrijk te bekijken hoe deze de kwaliteit van samenleven kunnen bevorderen. Wanneer het gaat om nieuwe inrichting van de openbare ruimte is het van belang omwonenden en andere belanghebbenden vanaf het begin te betrekken. En er voor te zorgen dat de nieuw te creëren ruimte uitnodigt tot ontmoeting van mensen. Daarmee kunnen ruimtelijke veranderingen bijdragen aan de leefbaarheid, aan het overbruggen van scheidingslijnen tussen mensen. De meeste ruimtelijke ingrepen hebben inmiddels te maken met mondige burgers. Het vraagt dus om zeer zorgvuldig processen.

De plannen voor het plaatsen van windmolens langs de A16 – onderdeel van de duurzame energie opgave van Brabant – roepen bezwaren op van omwonenden. Zij vrezen voor de kwaliteit van hun leefomgeving o.a. vanwege de effecten van geluidsoverlast en slagschaduw. Inmiddels is door lokaal initiatief een energiecoöperatie in Moerdijk en Drimmelen opgericht. Deze dorpsmolen is een windmolen die draait voor het dorp. Hij is gefinancierd door de gemeenschap. Zoveel mogelijk mensen kunnen mee doen. De opbrengsten van de molen gaan naar het verbeteren van de leefbaarheid in het dorp zelf. Zo geeft de lokale gemeenschap via het opwekken van duurzame energie antwoord op het vraagstuk van krimp, vergrijzing en werkgelegenheid. Initiatiefnemer Michael Damen: “Deze windturbines hebben een enorme impact op de leefomgeving. De Dorpsmolen brengt burgers, overheid, bedrijfsleven en onderwijs samen. Dit is sociale innovatie, hier komen mensen samen om duurzame veranderingen voor elkaar te krijgen. Dit gaat over meer dan alleen duurzame energie opwekken, dit gaat over samenleven, leefbaarheid en gemeenschapsgevoel.”

4 Aanbevelingen: kansen voor kwaliteit van samenleven

Kwaliteit van samenleven in Brabant hoort thuis in de Omgevingsvisie. Dat betekent allereerst dat de basis van de leefomgeving op orde is. En ook dat de provincie op belangrijke dossiers, die binnen haar reikwijdte liggen en Brabant als geheel raken, ambities formuleert en richting geeft. Het gaat om vraagstukken als leegstand op het platteland, criminaliteit, verduurzaming van de veehouderij en verstedelijking. Vraagstukken die zichtbaar zijn in de fysieke openbare ruimte en impact hebben op de kwaliteit van samenleven. Tegen deze achtergrond zien wij een drietal uitgangspunten hoe de Omgevingsvisie kan bijdragen aan de kwaliteit van samenleven in Brabant.

- 1 De inrichting van de ruimte zelf.
- 2 Wees toekomstgericht: ga uit van idealen, dromen, verbeeldingskracht van mensen en gemeenschappen bij de inrichting van de Brabantse leefomgeving en bied ruimte voor experiment.
- 3 Andere rol van de provinciale overheid: stimuleer en faciliteer eigenaarschap van de lokale en regionale gemeenschappen.

1 De inrichting van de ruimte zelf

Neem in de Omgevingsvisie het principe op dat de inrichting van de fysieke ruimte positief bijdraagt aan de kwaliteit van samenleven. De provincie kan (samen met lokale overheden) in dit verband verschillende acties ondernemen:

- In de gebieds- en campusontwikkelingen zoals Brainport Innovation Campus, TU/e Campus, Wijkevoort, Metalot Campus, kan de provincie stimuleren dat er een divers gezelschap van verschillende disciplines vanuit het gezamenlijke belang naar een gebied kijkt. Kortom: werk met inwoners, architecten, designers, stedenbouwkundigen, planologen, omgevingspsychologen, sociologen, beleidsmakers en bedrijven samen. Met aandacht voor de details en regionale/lokale kenmerken en behoeften;
- Stimuleer en faciliteer gemengd functie- en ruimtegebruik. Dat wil zeggen: op locaties wonen, werken, onderwijs en recreëren bevorderen zoals Strijp-S in Eindhoven;
- Geef ruimte voor onbestemdheid: stimuleer het gebruik van braakliggende terreinen in steden én krimpgebieden door maatschappelijke partijen en inwoners. Laat hen ideeën bedenken voor een goede bestemming en bied de (beleids)ruimte om de ideeën vervolgens te realiseren. Waar nodig kan de provinciale overheid menskracht, kennis, kunde en financiën inzetten om ideeën mogelijk te maken. De Spoorzone in Tilburg en De Tramkade in 's-Hertogenbosch zijn voorbeelden, maar denk ook aan tijdelijke stadstuinen, stadsstranden, pop-up restaurants en winkels;
- Benut programma's zoals de 'Agenda Wonen' en 'Leegstand' om ruimte voor initiatief te creëren;
- Verzamel en bundel kennis en ervaringen en maak dit toegankelijk voor het algemeen publiek.

2 Toekomstgericht, dromen mét de Brabantse gemeenschap

"The right to the city is not merely a right of access to what already exists, but a right to change it after our heart's desire" (Citaat van Henri Lefebvre, 2003)

Kwaliteit van samenleven gaat een stap verder dan ervoor zorgen dat inwoners dezelfde mate van toegang hebben tot hun leefgebied. Het gaat er ook om mensen de ruimte te geven zelf met hun leefomgeving aan de slag te gaan en zich eigenaar gaan voelen. Het is daarom belangrijk om in de Omgevingsvisie uit te dragen dat de provincie Brabant investeert in een (fysieke) omgeving waarin mensen (jongeren én volwassenen) de kans krijgen om hun toekomst vorm te geven.

Bij alle veranderingen die plaatsvinden is het van belang uit te gaan van de typische Brabantse kenmerken (platteland, kleine kernen, middelgrote gemeenten en grotere steden). Ze fungeren als basis voor het thuisgevoel van mensen, voor een herkenbare omgeving met saamhorigheidsgevoel. Vanuit een dergelijke veilige en vertrouwde basis kunnen toekomstgerichte veranderingen in het dorp, de stad en het landschap plaatsvinden. Pak bij deze veranderingen een actieve rol. Organiseer dialogen, ontmoetingen, lokaal en regionaal, op plekken waar het schuurt en botst. Methoden als waarderend onderzoeken, deep democracy en placemaking kunnen hierbij helpen. Houd de vinger aan de pols bij de regionale en lokale gemeenschappen: welke ontwikkelingen zijn gaande? Blijf die schaal van het lokale en van het gewone leven opzoeken.

Als gemeenten zelf bijvoorbeeld té veel belanghebbend zijn bij een lokaal of regionaal vraagstuk, dan ligt hier bij uitstek een rol voor de provincie om alle betrokkenen om tafel te krijgen. Denk bijvoorbeeld aan de mestdialogen over mestverwerking en de toekomst van de veehouderij in een drietal regio's .

Brabantse experts aan het woord:

Door coöperatief samen dingen op te pakken maak je verbindingen die fundamenteel zijn. Zoek de weerstand op zonder dat het hoeft te clashen. En waar ruimte is voor verschillen en diversiteit. Een gemeenschap heeft verschillende kleuren. Samen vormen zij een kleurrijk palet. Als we verandering willen, dan is het belangrijk vanuit die diversiteit aan de slag te gaan: niet alleen gelijkgestemden bij elkaar brengen, maar juist vanuit de verschillen organiseren en dialogen aangaan.

Dat blijven opzoeken van het lokale niveau heeft meer voordelen. De vraagstukken van nu zijn zeer complex waarbij alles met elkaar samenhangt. In de eenvoud van het dagelijkse doen en laten zitten vaak 'als vanzelf' de integrale en complexe oplossingen besloten. Blijf dus continue en in interactie beleid maken én experimenteerruimte creëren voor de doeners en de pioniers in de lokale gemeenschappen: mensen die de complexiteit van de grote transitievraagstukken in het gewone leven in eenvoud vormgeven.

3 Andere rol provinciale overheid, eigenaarschap bij lokale en regionale gemeenschappen,

De veranderende verhoudingen tussen burgers, overheid en bedrijven vragen om nieuwe rollen van de overheid. Dit kan langs de lijnen die de Nederlandse

school voor openbaar bestuur (NSOB) definieert: de rechtmatige, presterende, responsieve en samenwerkende overheid. Maar nodig is eigenlijk de eigen rol als (provinciale) overheid ter discussie te stellen en fundamenteel mee te veranderen.

Er wordt veel gepraat over zelfredzaamheid, participatie en de energieke samenleving, de overheid zou een stap terug moeten doen. Dat betekent niet zozeer minder overheid, maar een andere overheid. Dit vraagt bezinning op randvoorwaarden die nodig zijn voor een samenleving die verantwoordelijkheid neemt. Misschien is de eigen transitie van de overheid wel de belangrijkste in dit proces: van besluitvorming in de bestuurlijke gremia naar besluitvormende gemeenschappen inclusief de rol daarbij van Gedeputeerde én Provinciale Staten.

De snelheid van ontwikkelingen waaronder de (beleefde) afstand tussen burger en overheid, dwingt immers tot een andere visie op (be)sturen en beleid maken. Al doende experimenteren, proefondervindelijk denken en doen met betrokken burgers én professionals in plaats van analyseren, studeren, plannen opstellen en vergaderen. Innoveren in een steeds veranderende omgeving is telkens weer: snel beginnen, als het ware iedere keer met een proefversie. Al doende samen blijven leren en verbeteren en vervolgstappen zetten. Hét plan en totaaloplossingen bestaan niet (meer). Top-down controle en toezicht worden minder effectief. Het antwoord: klein (lokaal) doen en aan het grote verhaal blijven verbinden. Dit vraagt een vorm van sturing op de inhoudelijke bedoeling en ambitie; én vooral eigen verantwoordelijkheid van lokale betrokkenen die zelf aan het roer staan en de uitvoering vormgeven.

Maak als provincie experimenten mogelijk. Koppel bijvoorbeeld een groep mensen aan een (regionaal) vraagstuk en laat hen op onderzoek gaan en oplossingen bedenken en uitvoeren. Betrek hierbij alle generaties, met name ook jongeren. Het gaat hier immers om hun toekomst.

Investeer tegelijkertijd in groepen Brabanders die zich niet bij machte voelen om regie te pakken, die zich onmachtig voelen ten opzichte van de grote maatschappelijke vraagstukken en transities. Er liggen kansen om mensen in de doe-stand te krijgen. Benut de ideeën in de samenleving om te komen van 'boos' en 'not in my backyard' naar 'betrokken' en 'Certainly in my backyard!'. Zo kom je van 'Het kan niet' naar 'Het kan wel'.

WikiWoning Den Bosch:

In Den Bosch is een terrein vrijgesteld om tijdelijk te gebruiken als testgebied voor experimentele woningbouw. Het wereldwijd digitaal beschikbare WikiHouse-systeem fungeert als basis. Samen met buurtbewoners, geïnteresseerden, architecten, bouwondernemers en interaction-designers start een open lab. Dit is een voor iedereen toegankelijk testterrein. Mensen zijn opgeroepen om mee te doen, te denken, te bouwen en te onderzoeken of het tegemoet komt aan hun behoeften, wensen, financieringsvormen en eisen van de huidige (sociale) woningbouw. Gelijktijdig start er een online platform. Gedurende het proces ontwikkelt de woning zich online en op locatie zich steeds verder. Nieuwe technieken en nieuwe financieringsvormen zullen worden toegepast.

Uiteindelijk komt het erop neer dat iedereen gelijkwaardig kan deelnemen aan de besluitvorming. Wees je als overheid bewust waar je staat en communiceer helder. Een provincie heeft ook veel kennis in huis, juist op het omgevingsdomein. Zorg dat deze kennis bij de Brabanders komt. Gelijkwaardig samenwerken betekent o.a.:

- Geen marketingverhaal vertellen om mensen te overtuigen, maar kom met feiten en bronnen die bij provincie en gemeente aanwezig zijn zodat ieder beeld kan vormen;
- Transparant zijn over de rol van alle belanghebbenden, ook die van de overheid;
- Inwoners niet alleen laten meedenken, maar vooral laten meedoen.

Tot slot

Wij beseffen dat vooral de lokale overheid aan zet is als het gaat om samen mét de Brabanders te bouwen aan hun leefomgeving. Naast het investeren in de publieke ruimte en een groene leefomgeving kan de provincie regionaal verbinden, kennis en kunde delen en daar waar nodig dialogen faciliteren. Belangrijk is dat de provincie meedenkt en doet, vrije ruimte mede-creëert, het verhaal én de ambitie van Brabant vertelt en op zoek gaat naar manieren om een gelijkwaardige partner te worden van gemeenten en de inwoners van Brabantse gemeenschappen.

Externe gesprekspartners

Addy van Beek	Woonmakers Den Bosch
Remko Boer	Minitopia
Jan-Willem Bonekamp	LouterHelder
Isis Boot	Brabant pionier
Andries van den Broek	Sociaal Cultureel Planbureau
Michael Daamen	Energiek Moerdijk
John Dagevos	Telos, Brabants Centrum Duurzame ontwikkeling
Miek van Dongen	ZET
Mario Jacobs	Gemeente Tilburg
Petra Koenders	Provinciale Raad voor de Leefomgeving
Thijs Laan	Young Professionals Brabant
Yuan Lu	Provinciale Raad Gezondheid
Nena van den Oever	Young Professionals Brabant
Marije Oosterhof	Ecodorp Boekel
Ad Pijnenborg	Provinciale Raad Gezondheid
Harry te Riele	Storm CS
Noud te Riele	Storm CS
Jelle Rijpma	JR Advies
Ilse van Rijsingen	Provincie Noord-Brabant
Erin Tselekis	Louter / Brabant pionier
Patrick Vermeulen	Provinciale Raad voor de Leefomgeving
Ad Vlems	Brabant pionier/ Ecodorp Boekel

Geraadpleegde bronnen

- Atlas voor gemeenten. (2017): Geluk, de 50 grootste gemeenten van Nederland op 50 punten vergeleken. VOC uitgevers.
- Bovens, M., Dekker, P. en W. Tiemeijer (red). Sociaal Cultureel Planbureau en Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. (2014). Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland. (Den Haag).
- BrabantKennis. (2016/2017), Mind the Gap, verkenningen, 2016 /2017
- Broek, A. van den, A. Steenbekkers P. van Houwelingen en K. Putters. (2016). Niet buiten de burger rekenen. Sociaal Cultureel Planbureau.
- Daamen, M. en M. Messing (2014). Windmolens voor leefbaarheid: de revival van de dorpsmolen. Verenigde energiecoöperaties Noord-Brabant.
- Dempsey, N., Brown, C., & Bramley, G. (2012). The key to sustainable

urban development in UK cities? The influence of density on social sustainability. *Progress in Planning*, 77(3), 89-141.

- Jong, de, S., H. Kilsdonk & L. Stax. (2014). Placemaking. Opgehaald 31 oktober 2017 via <https://www.publicspaceinfo.nl/onderwerpen/2014/04/08/placemaking/samengevat/>
- Mobach, M. (2009). Een organisatie van vlees en steen. Asse. Uitgeverij van Gorcum.
- Monitor Sociale Veerkracht PON/Telos (2016).
- Mooiwaarts, (2012), Pleidooi voor een waardevolle leefomgeving.
- Planbureau voor de Leefomgeving/CBS Regionale bevolkings- en huishoudensprognose 2016-2040. (2016): sterke regionale verschillen. Van CBS en Planbureau voor de Leefomgeving (N. Kooiman, A. de Jong, C. Huisman, C. van Duin, L. Stoeldraijer).
- Planbureau voor de Leefomgeving. (2013), Demografische ontwikkelingen 2010-2040. Ruimtelijke effecten en regionale diversiteit. Den Haag.
- Provincie Noord-Brabant, Structuurvisie Ruimtelijke Ordening, het Provinciale Verkeer en Vervoer Plan, de beleidsvisie Brabant Uitnodigend Groen en het Provinciale Milieu- en Waterplan. (2014- 2016).
- Putnam, R.D. (1993). Making democracy work. Civic traditions in modern Italy. Princeton, New Jersey.
- Soeterbroek, F. (2016). Opgehaald 1 september 2017 via <http://deruimtemaker.nl/2016/09/27/samen-stad-maken-bij-grote-projecten-kan-dat/>
- Sohier, R. (2014). Inleiding platform 'Alles is gezondheid', Verschuivend eigenaarschap en sociale veerkracht als 'medicijn'.
- Steen, van der M., J. Scherpenisse & M. van Twist. (2015). Sedimentatie in sturing, systeem brengen in netwerkend werken door meervoudig organiseren. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur.
- Who Cares. (2017) Opgehaald 1 november 2017 via <https://www.prijsvraagwhocares.nl/>
- www.erfdelen.nl
- www.rezone.eu

COLOFON

Auteur

Roos Sohier

Vier bouwstenen voor Brabant

Het advies **Samen werken aan een mooie leefomgeving** is een van de vier bouwstenen voor de Omgevingsvisie waaraan de provincie Noord-Brabant werkt. Die Omgevingsvisie gaat over de toekomst van Brabant; over de leefomgeving, de plek waar we wonen, werken en recreëren. De andere drie bouwstenen zijn: **Gezonde omgeving, gezonde Brabanders, Maak onderscheid tussen krimpgebieden en Sleutelrol voor de bodem bij Klimaatverandering**. Met deze vier bouwstenen zijn er volop kansen om gezamenlijk te werken aan een toekomstbestendig Brabant.

Uitgave

BrabantAdvies

BrabantAdvies adviseert over de belangrijkste thema's die in Brabant spelen. Van natuur tot economie, van gezondheid tot arbeidsmarkt. De adviezen helpen de politiek en het bestuur om keuzes te maken. Daarmee stimuleert BrabantAdvies de ontwikkeling van Brabant en haar inwoners.

's-Hertogenbosch, november 2017

info@brabantadvies.com | www.brabantadvies.com
073 303 02 86 | Brabantlaan 3 | 5216 TV 's-Hertogenbosch